

Ar įmanoma R. Rorty moralės filosofija? Antifundamentizmas ir Kanto kritika

Alijauskaitė, Agnė

Ar įmanoma R. Rorty moralės filosofija? Antifundamentizmas ir Kanto kritika

Problemos, vol. 96, pp. 36-47, 2019

Vilniaus Universitetas

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694574986003>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.96.3>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Ar įmanoma R. Rorty moralės filosofija? Antifundamentizmas ir Kanto kritika

Is R. Rorty's Moral Philosophy Possible? Antifoundationalism and Kant's Criticism

Agnė Alijauskaitė

Vilniaus universiteto, Lithuania

agne.alijskaite@fsf.vu.lt

Problemos, vol. 96, pp. 36-47, 2019

Vilniaus Universitetas

Recepción: 30 Abril 2019

Aprobación: 30 Agosto 2019

DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.96.3>

Summary: Šiame straipsnyje siekiama atsakyti į pagrindinį keliamą klausimą – ar įmanoma Rorty moralės filosofija? Kokių laipsnių įmanoma vertinti ją kaip autentišką teoriją? Ieškant atsakymo pasitelkiama Rorty kritika Kantui ir kantininkams, kaip vienas pagrindinių šiuolaikinės moralės filosofijos atsparos taškų, kuris lemia laikyseną moralės sritį grindžiančiais klausimais bei numato atitinkamą vietą diskurse. Straipsnyje teigiama, kad, nepaisant to, jog Rorty sistematizuotai nepateikia detalios moralės koncepcijos, ji laikytina įmanoma kaip fragmentuota atskirų teorinių nuostatų visuma, kurios viena sudedamųjų dalių yra agento atvirumas moralinės tapatybės pasirinkimui. Kartu kritiškai užklausiame ir paties Rorty poziciją – išlaikydamas įtarumą moralės pažinimo šaltinių atžvilgiu, jis išlaiko nepakankamą distanciją su vienu iš savo paties moralės pažinimo šaltinių – istorine raida.

Keywords: Richardas Rorty, Moralės filosofija, Etika, Metafilosofija, Kanto etika.

Abstract: This article aims to answer the main question raised – is Rorty's moral philosophy possible? To what extent is it possible to treat it as an authentic theory? Rorty's criticism of Kant and the Kantians, as one of the key points of contemporary moral philosophy, determines the posture in the moral domain and provides a certain place in discourse. The article states that, despite the fact that Rorty's moral philosophy is not based on a particular theoretical concept, it can be considered as a fragmented whole consisting of several parts, one of which is the agent's openness to the choice of moral identity. At the same time, we will critically question the position of Rorty himself – while maintaining the suspicion towards the sources of moral knowledge, he maintains an insufficient distance with one of his own sources of moral knowledge, namely historical progress.

Keywords: Richard Rorty, Moral philosophy, Ethics, Metaphilosophy, Kantian ethics.

Šio straipsnio tikslas – pateikti argumentus, kodėl Richardo Rorty kritika Kanto bei šiuolaikiniam moralės filosofijos (ypač neokantiškajam) diskursui yra svarbi šiuolaikinės moralės filosofijos tyrinėjimams. Galima pagrįstai teigti, kad klausimas apie Rorty moralės filosofijos įmanomybę dar tik pradeda įsitvirtinti diskurse, nes tiesiogiai relevantiškai šaltiniai pasirodė būtent pastarųjų kelerių metų laikotarpyje¹.

Rorty oponuoja fiksuotos moralinės tapatybės sampratos šalininkams, o galiausiai užklausia patį moralės atskyrimo nuo praktinės išminties legitimumą, taigi ir pačios moralės filosofijos, kaip atskiros filosofijos srities, įmanomybę.

Šiame straipsnyje siekiama atsakyti į pagrindinį klausimą – ar įmanoma Rorty moralės filosofija²? Koku laipsniu įmanoma vertinti ją kaip autentišką teoriją? Ieškant atsakymo pasitelkiama Rorty kritika Kantui ir kantininkams, kaip vienas pagrindinių šiuolaikinės moralės filosofijos atsparos taškų, kuris lemia laikyseną moralės sritį grindžiančiais klausimais bei numato atitinkamą vietą diskurse.

Teigsime, kad nepaisant to, jog Rorty sistematizuotai nepateikia detalios moralės koncepcijos, jo moralės filosofija laikytina įmanoma kaip fragmentuota atskirų teorinių nuostatų visuma, kurios viena sudedamųjų dalių yra agento atvirumas moralinės tapatybės pasirinkimui. Ši tapatybė nėra fiksuota, ji, priešingai nei kantininkų atveju, atvira transformacijai. Rorty agentas yra laisvas pasirinkti savo moralinę tapatybę, kuri nepriklauso nuo jokių esminių ir paslėptų šaltinių. Jo kritika kantininkams atveda prie pačios moralės filosofijos reikalingumo užklauso. Kartu kritiškai užklausime ir paties Rorty poziciją – išlaikydamas įtarumą moralės pažinimo šaltinių atžvilgiu, jis išlaiko nepakankamą distanciją su vienu iš savo paties moralės pažinimo šaltinių – istorine raida.

Rorty kritika Kantui ir kantininkams

Galima teigti, kad visai Richardo Rorty filosofijai būdingos antifundamentistinės³ nuostatos. Ryškiausiai ir pačiais bendriausiais bruožais jos matomos Rorty veikale *Filosofija ir gamtos veidrodys* (1979). Čia teigiama: „Idėja, kad gali būti toks dalykas kaip „žinojimo pamatai“ <...> priklauso nuo prielaidos, kad egzistuoja koks nors *a priori* apribojimas“ (Rorty 2009b: 9). Numanomus žinojimo pamatus Rorty prilygina apribojimui, kuris turėtų grįsti laike ir erdvėje išsibarsčiusių žinių vientisumą. Šis vientisumas, kaip visa apimanti apriorinė nuostata, suponuotų, kad egzistuoja tam tikras tvirtas pagrindas, iš kurio gali būti kildinamas visas žmogiškas pažinimas. Tokiu aprioriniu principu grindžiama kantiška epistemologinė ir ontologinė tradicija, kuriai oponuoja Rorty – pasak jo, pati prielaida, kad egzistuoja koks nors *a priori* apribojimas, yra nepagrįsta. Ši episteminė nuostata parodo, iš kur kyla kantiškas ir kitoks etinis fundamentizmas, o Rorty atveju – kodėl šis fundamentizmas laikomas nepagrįstu, stokojančiu patikimo žinojimo.

Kantas „atgaivino „užbaigtos filosofinės sistemos“ idėją, kurioje moralė buvo grįsta kažkuo, kas mažiau kontroversiška ir labiau

moksliška. <...> Su Kantu epistemologija galėjo įžengti į metafizikos, kaip garantuojančios moralės prielaidas, vaidmenį“ (*ibid*, 138). Su Rorty epistemologija ne tik visiškai nutolsta nuo metafizikos, bet ir praranda pretenzijas į pažinimo tikrumą; moralė nebėra grįsta „moksliška metafizika“, nes netenka paties pagrįstumo (pagrindiškumo). Matydamas gausius modernybės filosofų mėginimus sukurti užbaigtas sistemas su jas grindžiančiais tvirtais moksliniais-metafiziniais pagrindais bei iš jų kylančias praktines pasekmes, postmodernioje epochoje gyvenantis filosofas jas vertina atsargiai. Jis yra linkęs veikiau atsisakyti užmojo moralės srities principus grįsti uždaramis metafizinėmis sistemomis. Šios sistemos pasižymi ne tik užbaigtumu, bet, išeidamos už kasdienę praktikoje įmanomo dalinio patyrimo, pretenduoja į visuminį žinojimą, taikomą objektyviai.

Kanto moralės filosofija dažniausiai laikoma deontologine⁴ ir absoliutistine⁵, o jai priešpriešinamas utilitarizmas, esantis viena iš Rorty moralės filosofijos sudedamųjų dalių. Čia išsiskiria du moralę grindžiantys keliai – malonumo ir valios. „Malonumas priima žmones tokius, kokie jie yra; valia reikalauja, kad jie būtų kitokie“ (Koopman 2009: 137). Toks požiūris artimas Rorty laikysenai, tačiau kritikuotinas dėl pernelyg generalizuojančio žvilgsnio į žmogaus prigimtį – daroma prielaida, kad žmonės būtinai siekia malonumo, o ne, pavyzdžiui, tobulėjimo, kuriam reikalingos valios pastangos. Šio teiginio užklauskimas užginčytinas atmetus žmogaus prigimtį kaip tokios (esencialistinės) prielaidą, tačiau fiksuotos prigimtį pripažinimo atmetimas lygiai taip pat neleidžia kalbėti apie „prigimtį“ malonumo siekį – tai laikytina viena didžiausių valios kritika grįstos moralės filosofijos silpnybių. Kita vertus, „priimdami žmones tokius, kokie jie yra, utilitaristai išvengia konformizmo. Reikalaudami žmonių pasikeisti, deontologai išvengia romantinio hedonizmo aistrų“ (*ibid*, 138). Būtent romantinio hedonizmo aistrų pavojus yra dar viena utilitaristinės moralės silpnybių, kuri taikytina ir Rorty moralės filosofijai.

Rorty moralės filosofijos fragmentai. Moralės ir praktinės išminties perskyra

Anksčiau minėto pavojaus mėgina išvengti šiuolaikiniai kantininkai: Rawlsas⁶, Dworkinas, Habermasas. Jie pripažįsta tam tikrą metanaratyvą (bendros, universalios žinojimo srities buvimą), neleidžiantį įveikti moralės ir praktinės išminties (*morality/prudence*) perskyros. Rorty poziciją šių autorių laikysenos atžvilgiu taikliai nusako Ianas Shapiro (1990: 21): „Ar šie naratyvai būtų nukreipti į liberalaus *status quo* patvirtinimą, ar į jo konservatyvią kritiką, ar į emancipuojančią kritiką, ieškomą Habermaso, jie žlugs, nes nėra jokių metanaratyvų, nėra nuoseklios ir labiau bendros struktūros mūsų moralės (ir kitokiam) diskursui, potencialiai arba faktiškai.“ Tikėjimas vienu bendru metanaratyvu, kurį kritikuoja Rorty, reikalingas kaip atrama nuo istorinio kismo neva

nepriklausomų moralės dėsnių įtvirtinimui. Minėti šiuolaikiniais moralės tyrinėjimams svarbūs autoriai, teigdami (ar veikiau išlaikydami – kaip kantiškos minties pratęsimą) moralės ir praktinės išminties perskyrą, atriboja moralę nuo istorinių, kultūrinių ir kitokių metanaratyvui nepaklūstančių aplinkybių. Kaip teisingai pastebi Shapiro, ši laikysena paranki tam tikro *status quo* patvirtinimui, taigi ima tarnauti politiniams interesams. *Status quo* parankus bet kokiai universalizuojančiai sistemai, uždaram įstatymų rinkiniui, kuriuo remiantis būtų užtikrintas paklusnumas. Autoritarinis charakteris numato vertikalius santykius (paklusnumą kokiam nors autoritetui, pavyzdžiui, Dievui, Protui, Tiesai, Gamtai), o Rorty moralės filosofija pagrįsta horizontaliomis sąveikomis – santykiais tarp žmonių (Dann 2006: 76). Reliacinei (*relational*) moralei perskyra tarp moralės ir praktinės išminties nurodo į socialinius santykius. „Pragmatistai abejoja, kad gali būti kažkas nesantykiško, taigi tokie mąstytojai kaip Dewey iš naujo apibrėžė tradicinę perskyrą kaip perskyrą tarp „įprastų ir neįprastų socialinių santykių“ (*ibid*). Įprastų socialinių santykių funkcionavimui užtenka praktinės išminties, kadangi jie nurodo į tam tikras tradicines, nusistovėjusias, nekontroversiškas praktikas, o neįprasti socialiniai santykiai – tai, kas kontroversiška, netelpa į tradicijos, įpročio rėmus – reikalauja moralės. Ši pragmatistinė nuostata pasiekia Rorty filosofiją kaip jo moralės filosofijai svarbus elementas, leidžiantis nesutikti su Kanto moralės / praktinės išminties perskyra. Kritikai Rorty pasitelkia Freudo psichoanalitinės išvalgas⁷ ir jomis remdamasis prieštarauja visai kantiškai bei platoniskai tradicijai teigdamas, kad Freudas „padeda panaikinti distinkciją tarp moralinės kaltės ir to, kas praktiškai nepatartina, taigi nutrina praktinės išminties ir moralės distinkciją“ (Rorty 2009a: 32). Tačiau jeigu moralę lemia praktiškai patartini ir nepatartini veiksmai, kas apibrėžia juos pačius? Jeigu jokio praktinės išminties (moralės) apibrėžimo rasti neįmanoma, galima teigti, kad bent šiuo aspektu Rorty neturi savo moralės filosofijos, o tik laikmečiui būdingą teiginį – „viskas reliatyvu“⁸.

Vis dėlto šios kantiškos perskyros kritika yra viena svarbiausių Rorty filosofijos dalių, todėl būtina ją aptarti išsamiau. Pats autorius eksplikuotai apie ją kalba knygoje *Atsitiktinumas, ironija ir solidarumas* (2009a), taip pat esė *Etika be principų* (1994) ir *Kantas vs. Dewey. Esama moralės filosofijos situacija* (2007). Itin svarbus paskutinis tekstas, kadangi jame autorius polemizuoja su šiuolaikiniais moralės filosofais Peteriu Singeriu, Annette Baier, Jerome'u B. Schneewindu, Christine M. Korsgaard. Rorty nepritaria kantininkams Singeriui bei Korsgaard dėl moralės šaltinių ir pažinimo privilegijavimo (Singerio atveju) bei didžiojo metanaratyvo ilgesio (Korsgaard atveju). Šių filosofų pozicijos pastatytos ant praktinės išminties / moralės perskyros pamatų. Polemika su Singeriu pagrįsta kantiško mąstymo ištakų kritika – neva tik išlaikant minėtą perskyrą moralės filosofai turi privilegijuotą galimybę kalbėti apie viešajame diskurse svarbius moralinius klausimus, užimti „žinančiųjų“ poziciją, kildinamą iš teorinio žinojimo (Rorty 2007: 186). Galima teigti, kad Rorty čia kritikuoja ekspertiskumą, pretenziją į

privilegiuotą neva žinančiojo poziciją, kuri šiuo atveju priklauso moralės filosofams, kaip įvaldžiusiems tam tikrą teorinį diskursą ir dėl to neva įgalintiems pateikti ekspertiškas išvadas, užimančias aukštesnę hierarchinę poziciją nei nuomonės, kurios nėra įtvirtintos ekspertiskumo statuso. Tačiau ar postmodernią ekspertiskumo kritiką galima laikyti autentiškos moralės filosofijos bruožu? Ji svarbi ir reikalinga dalyvavimui šiuolaikiniame diskurse, tačiau pati nenukreipia į autentišką moralės filosofijos karkasą.

Rorty moralės filosofijos fragmentai. Pragmatizmas, istorizmas, savikūra

Rorty išsakoma kritika kantininkei Korsgaard nukreipia į jo paties moralės filosofijos kertinius principus: Dewey pragmatizmą, istorizmą, tapatybės savikūrą, vaizduotę. Pasak jo, „kas skiria moralę nuo praktinės išminties yra ne šaltinių, bet psichologinio skirtumo tarp dalykų, kurie paliečia tai, ką Korsgaard vadina mūsų „praktine tapatybe“, reikalas – jausmas, dėl ko veikia mirtume, nei padarytume *tai.kursyvas A. A.*] – ir dalykų, kurie to nepaliečia. Relevantiškas skirtumas yra ne rūšies, bet juntamos svarbos laipsnio“ (*ibid*, 193). Rorty įvesta laipsnio kategorija laikytina vienu reikšmingiausių aspektų analizuojant šią temą. Jau čia pat galima ją reformuluoti iškeliant tikslinantį klausimą – koku laipsniu įmanoma Rorty moralės filosofija? Koku laipsniu ji sudaro autentišką idėjų visumą? Pačiam Rorty moralę nuo praktinės išminties „skiria“ ne rūšis, bet laipsnis, kitaip sakant, šis skirtumas yra ne atveriantis prarają tarp neva skirtingų sričių ir suteikiantis impulsą tikėjimui neatremiamais moralės autoritetais ar jos kilmės šaltiniais, bet praktinę tapatybę paliečiantis atitinkamo laipsnio jausmas. Toks Rorty argumentas įtikina, tačiau galima užklausti jo filosofinį pagrindimą – jeigu moralės jausmas vertinamas kaip išimtinai psichologinis reiškiny, ką apie tai gali pasakyti moralės filosofas? Kritikuodamas Kantą ir kantininkus Rorty pernelyg nekritiškai priima psychologizuotą moralės veikimo aiškinimą. Šis pasitikėjimas Freud o metanaratyvu leidžia užmiršti tokius moralės filosofams būdingus klausimus kaip žmogaus orumas, žmogaus teisės (Purec 2009: 3), o šių koncepcijų nuvertinimas ar neigimas leidžia nepaisyti jomis grįstų teisinių dokumentų, tokių kaip Jungtinių Tautų Chartija (Regan 2010: 7–17), taigi gali atverti kelią nusikaltimams žmonijai. Nors Rorty kritika Kantui ir kantininkams pagrįsta ir argumentuota, joje stokojama dialogo su kantiškai moralei svarbia teisės sritimi, kurioje atitinkamai pritaikytas moralės filosofijos žodynas gali turėti realias praktines pasekmes.

Taigi jeigu Rorty moralės filosofija ir įmanoma bent koku laipsniu, laipsniuoti jos sąveiką su teisės filosofija, priešingai nei kantininkų atveju, beveik neįmanoma. Taip pat svarbu pabrėžti, kad Rorty akcentuojama moralės / praktinės išminties perskyra nėra jo paties autentiška įžvalga, bet perimta iš Dewey tradicijos – šį Rorty filosofijai būdingą metodą galima vadinti *archeologiniu*⁹. Dewey tradicija atmeta aptariamą perskyrą dėl jos nesuderinamumo su darvinizmu (Coombs 2013: 322; Asghari 2015: 63; Guignon, Hiley

2003: 26), bet kokią alternatyvą, be froidizmo ir darvinizmo, siūlo pats Rorty? Pasak jo, pragmatistai nepretenduoja į savitą etiką, tik į savitą metaetiką¹⁰, taigi galima teigti, kad pats Rorty neturi pretenzijos į savitos moralės filosofijos ar nuoseklios etinės sistemos autorystę, veikiau tik į esamų sistemų peržiūrėjimą¹¹.

Iš kito jo filosofijai reikšmingo mąstytojo, Wittgensteino, pozicijos Rorty (2007: 195–196) kritikuoja Korsgaard pasitikėjimą mąstančia savastimi (*thinking self*)¹², kaip neva patikimu moralės šaltinių autoritetu, kurio gebėjimas atpažinti moralę grįstas būtent mąstymu ir refleksija. Korsgaard privilegijuoja protą kitų galimų moralės šaltinių ar prie jų tarsi atvedančių koncepcijų atžvilgiu, ji kantiškai iškelia protą aukščiau juslių ir tokiu būdu pratęsia Kanto – Hume'o kontroversiją, pati atsistodama Kanto pusėn. Korsgaard ir kitiems kantininkams racionalumas ir universalumas yra neginčijami (Brandom 2000: 62), kaip ir normatyvumo kildinimas iš savireflektyvaus agento (Banham, Schulting, Hems 2012: 320), tačiau interpretatoriai pateikia skirtingus Kanto tradicijos ir pragmatizmo tradicijos laikysenų vertinimus šiuo aspektu – kai kurie iš jų teigia, kad refleksija pagrįstas normatyvumas yra šių tradicijų panašumas (Pihlström 2005: 52), tačiau dažniau teigiama, kad būtent kantiška pretenzija į esencialistinį universalizmą neleidžia šiai tradicijai sutarti su pragmatistais (Margolis 2014: 96; Brandom 2000: 62).

Rorty nesutinka su kantininkais ir dėl požiūrio į tapatybę. Jam moralė nėra nepajudinamas monolitas, stovintis už kiekvienos savasties ir atrastinas kaip kažkas esmiško, nekintančio. Autokonstitucija, savikūra ir perkūrimas eina pirmiau moralės, peržiūri ją ir, jeigu reikia, įsteigia iš naujo – parankią, tarnaujančią naujai tapatybei, naujajai savačiai. O Korsgaard teigia, kad „vienintelis dalykas, galintis būti toks baisus kaip mirtis ar net baisesnis, yra tai, kas mums prilygsta mirčiai – nebūti savimi pačiais. Dewey galėtų visiškai sutikti, bet jis manytų, kad tai viskas, ką mes galime žinoti apie normatyvumo šaltinius“ (Rorty 2007: 197). Korsgaard suproblemina tapatybės koncepciją teigdama (ir šitaip įsteigdama) tapatybės monolitiškumą, nepasidavimą perkūrimui – tapatybę ji supranta kaip kažką statiško, esmiško, turinčio fiksuotą branduolį – taigi *nužudyti* šią tapatybę reikštų mirti *pačiam* ar patirti netgi kažką baisesnį. Tikėjimas fiksuotu tapatybės branduoliu (esencializmas) uždaro kelią ar bent jau apsunkina bet kokią savikūros (*autopoiesis*) gestą. Čia atsiranda kantininkų ir Rorty kontroversija – nors Rorty iš savo metodologinės-archeologinės pozicijos teigia, kad Dewey neprieštarautų tokiai „savasties mirčiai“, reikia pabrėžti, kad jam ši mirtis reikštų ne pabaigą, bet naujos tapatybės pradžią – senosios savasties mirtis konstituoja naujosios savasties įsisteigimą. Rorty agentas yra laisvas pasirinkti savo moralinę tapatybę, kuri nepriklauso nuo jokių esminių ir paslėptų šaltinių.

Žvelgiant iš Rorty žiūros taško, moralės filosofų užduotis yra ne ieškoti nekintančios, universalios tapatybės, bet tapti moralinių tapatybių kūrėjais ir aprūpintojais. Apžavėtas literatūrinių personažų, Rorty pats suteikia jiems privilegiją deontologinės moralės tyrinėtojų

atžvilgiu. Vis dėlto dar didesnis pavojus kyla sutikus su Rorty siūlymu panaikinti eksplacitiškai aptartą perskyrą tarp moralės ir praktinės išminties – jeigu moralė suskliaudžiama praktinės išminties rėmuose, ar galima teigti, kad neišnyksta pati moralės filosofija? Tokiu atveju būtų gana ironiška kelti klausimą, ar įmanoma Rorty moralės filosofija; veikiau reikėtų klausti, ar moralės filosofija įmanoma po Rorty. Jo kritika kantininkams atveda prie pačios moralės filosofijos reikalingumo užklauso, tačiau mes laikomės pozicijos, kad moralės filosofija atsakinga ne tik už kitas sritis tiesiogiai veikiančių koncepcijų kūrimą, bet ir praktines pasekmes – kaip ir kam šios koncepcijos gali būti naudojamos, į kokius klausimus gali padėti atsakyti bei kaip gali padėti suprasti psichologijos ir kitų mokslų suteikiamas žinias, o kartu išimtinai filosofinius klausimus.

Įtarumas moralės pažinimo šaltinių atžvilgiu. Rorty antifundamentizmas

Rorty laikysena moralės filosofijos atžvilgiu nėra išskirtinė bendrame jo minties kontekste, kuriame netikima filosofijos pajėgumu atsakyti į „didžiuosius“ klausimus, filosofai nėra matomi kaip turintys privilegijuotą prieigą prie „tiesos“, „realybės“ ar „gėrio“ šaltinių – „<...> esminę vietą etikoje Rorty suteikia literatūrai, tačiau tai yra etika, beveik visiškai atribota nuo savo tradicinio fundamentistinio vaidmens“ (Johnson 2004: 13). Taigi filosofai čia matomi kaip pajėgūs spręsti etines problemas tik todėl, kad yra labiau apsiskaitę, turi labiau išlavintą vaizduotę, bet ne todėl, kad turėtų ieškoti visa grindžiančių principų ar patys juos nustatyti.

Rorty epistemologinės nuostatos užklauso bet kokio fundamentizmo galimybę, o kartu su ja – ir moralinių įsitikinimų kilmę. Išskirtini keturi pagrindiniai fundamentistinių įsitikinimų šaltiniai: percepcija, atmintis, sąmonė ir proto tiesos (Jung 2015: 31), bet čia pat reikia pabrėžti, kad epistemiškai fundamentistiniai įsitikinimai nereikalauja neklaidingumo (*infallibility*) (*ibid*)¹³. Tačiau ar jie gali pretenduoti į tikro ir patikimo žinojimo statusą? Rorty atmeta tokią galimybę ir atsisako pretenzijos patikrinti jų neklaidingumą. Pasak jo, „klausimas yra ne apie tai, ar žmogaus žinojimas turi „pagrindus“, bet ar prasminga teigti, kad jis juos turi“ (Rorty 2009b: 178). Rorty nėra svarbu, kiek ir kaip fundamentistiniai įsitikinimai gali būti klaidingi ar teisingi, kadangi jis atmeta galimybę užčiuopti bet kokius pagrindus. Dėl šios negalimybės suvokimo jo filosofija tampa įtarumo filosofija, kuri užklauso tiek išorinių moralės šaltinių pažinimo galimybę, tiek patį jų egzistavimą. Atsisakyęs nuo karteziškosios revoliucijos, Rorty (2009b: 262–263) tvirtina, kad epistemologija nėra filosofijos pagrindas, taigi reikia sukurti naują epistemologiją, kuri galėtų vadintis filosofija. Kitaip sakant, pačiai epistemologijai reikalingas naujas žodynas, galintis atitikti esamą filosofinį diskursą, kuris su fundamentistinių įsitikinimų šaltiniais turi labai mažai ką ar apskritai nieko bendra, kadangi percepcija, atmintis, sąmonė ar proto tiesos nėra pajėgios

atitrūkti nuo priklausomybės esamam žodynui, t. y. savo epistemologiniam neva „pagrindiškumui“.

Moralės pažinimo šaltinių idėjos klausimu Rorty eksplicitiškai pritaria Rawlsui ir Habermasui – kartu su jais sutinka, kad „mes turėtume išlaikyti įtarumą pačios „moralės pažinimo šaltinio“ idėjos atžvilgiu“ (1999: 173). Čia įsižiebia fundamentizmo ir antifundamentizmo konfliktas, kadangi tai, ką fundamentalistams priimta laikyti „pažinimo šaltiniu“, antifundamentistai laiko „įsitikinimų šaltiniu“ (žr. anksčiau išskirtus fundamentalistinių įsitikinimų šaltinius). Taigi pirmieji tiki kokių nors pirminių ir neginčijamų šaltinių egzistavimu, kildina savo įsitikinimus iš šių šaltinių neužklaudami jų episteminio statuso („tikėjimas“ *versus* „įsitikinimas“); antrieji žvelgia įtariai į pačią „šaltinio“ sąvoką, kadangi neranda episteminio pagrindo įsitikinimą kildinti iš ko nors kito nei įsitikinimų. Kita vertus, galima klausti, kas tokiu atveju leidžia pažinti įsitikinimų šaltinius? Atmetus religinius aiškinimus (religinį, metafizinį fundamentizmą), kyla pagunda pasikliauti scientistiniais aiškinimais ir taip nuklysti prie mokslinio fundamentizmo. Rorty apsisaugo nuo šio pavojaus atskirdamas moralę nuo mokslo. „Kadangi fizika yra santykinai nekontroversiška sritis, tai, ką sako mokytojai ir knygos, dažniausiai yra pagrįsta ir (tiek, kiek kas nors žino) teisinga. Kai kalbama ne apie mokslą, o apie moralę, kiekviena knyga, Šventasis Raštas ir mokytojas yra atsvara konkuruojančiai knygai, Šventajam Raštui ar mokytojui“ (Rorty 1999: 173). Moralė yra konkuruojančių tikėjimų ir įsitikinimų arena, kurioje nedera suteikti privilegijos nė vienam iš jų, kadangi netgi neva išsilaisvinus iš „moralės metafizikos“ kyla pavojus įsigalėti „moralės fizikai“. Įtarumas moralės šaltinių atžvilgiu nepriklauso nuo savo objekto – jis galioja tiek metafiziniam, tiek scientistiniam fundamentizmui.

Istorizmas kaip moralės pažinimo šaltinis?

Rorty idėjų archeologijos metodas palankus kitam jo filosofijai būdingam elementui – istorizmui. Būtent atidi istorijos revizija leidžia kalbėti apie skirtingas moralės istorijas, susiklosčiusias skirtingų ir daugialypių moralinių tiesų kovos pavidalu. Rorty (1999: 206) pati istorija reiškia kovą prieš moralės tiesų monopolius, kurios ryškiausiu simboliu pagrįstai laikytina Apšvietos epocha. Apšvietos centre įgyvendinta sekuliarizacija atvėrė kelią šiapasauliškumui, kūnų be sielų mąstymui, todėl tokios moralinės kategorijos kaip „netyrumas“ (*impurity*) neteko savo statuso, o kartu atvėrė kelią ankstesnių seksualinio elgesio normų pakeitimui naujomis (Rorty 1999: 168–169) ar veikiau pačiam anomalumo (*abnormality*) diskursui, kuriame normatyviniai argumentai užima paraštinę vietą. Šis Rorty pasitikėjimas istorizmu, kaip vienu iš moralės filosofijos atraminių taškų, laikytinas ir jo filosofijos stiprybe, ir silpnybe. Toks pasitikėjimas įtikina atidžiai istorinės eigos ir jos poveikio moralės normoms revizija, tačiau stokoja autorefleksijos pačios istorijos santykio su atskirais žmonėmis (moraliniais agentais) atžvilgiu, istorinių aplinkybių įtakos kiekvieno iš jų moralei savivokai

permaštymo. Nekritiškai pasikliaunant Rorty moralinio istorizmo logika, būtų galima daryti prielaidą, kad, tokioms sąvokoms kaip „netyrumas“ dėl istorinių aplinkybių netekus savo statuso, istorija visiškai „išteisina“ netyrą elgesį neatsižvelgiant į atskirų agentų asmeninius vertybinius apsisprendimus tokio elgesio atžvilgiu. Tokiu būdu istorija įtvirtina naują „normą“. Jeigu netyrumas tampa nauja „norma“, atskirų agentų „nepaklusimas laiko dvasiai“ tampa nauja anomalija (seniau buvusia norma), taigi čia iškyla anksčiau minėtas liberalios moralės fundamentizmo pavojus. Šiuo atveju pavojingas ne liberalios moralės ontologizavimas, bet esamuoju laiku vyraujančiai doktrinai parankus istorinis fundamentizmas – normas apibrėžia istorija, *ergo* esama „laiko dvasia“ nustato esamas moralės normas. Hegeliškas pasitikėjimas istorija sugrąžina prie totalitarizmo, kurio ideologijoms parankus moralės universalizavimas, pavojaus. Kuomet moralinio agento autonomija pajungiama istorijai pavaldžiam diskursui – nesvarbu, normatyviniam ar neva anomaliniam, – jis nebėra laisvas agentas.

Panašią riziką galima įžvelgti ir Rorty knygoje *Atsitiktinumas, ironija ir solidarumas*, kur jis teigia, kad „<...> moralės filosofija vietoje universalių principų paieškos perima istorinio pasakojimo ir utopinės spekuliacijos formą“ (2009a: 60), Oakeshott-Sellarso požiūrį į moralumą kaip tam tikrų mūsų praktikų seką (*ibid*). Ar tokia moralės filosofija neatveria kelio istorijos ontologizavimui, liberalios moralės fundamentizmui – aklam pasidavimui esamoms praktikoms kaip savasties pajungimui laiko dvasiai? Kokiu laipsniu Rorty moralės filosofija yra ne moralės istorijos filosofija ir kiek jai rūpi moralinis agentas? Istorinio fundamentizmo rizika užklausia Rorty pliuralizmo apologetikos nuoširdumą ir grąžina prie liberalizmo kaip neva antifundamentistinės doktrinos revizijos. Nors šį įtarumą turėtų išsklaidyti Rorty eksplicitiškai deklaruojamos antifundamentistinės nuostatos, kuomet religinis ar mokslinis fundamentizmas nurodo į sukliamą kančią (Rorty 1999: 157), bei jo raginimas kalbėjimą apie atsakomybę prieš Tiesą ar Protą pakeisti kalbėjimu apie atsakomybę prieš kitus žmones (*ibid*, 148), lieka neaišku, koks yra šios kančios ir atsakomybės prieš kitus žmones santykis su istoriniu determinizmu. Ar kitų kančia ir atsakomybė jiems turėtų būti laisvai pasirinkta paties moralinio agento, ar nulemta istorijos? Jeigu laikytina, kad tai yra istorinio determinizmo išraiška, pakliūnama į fundamentizmo spąstus, o jeigu manytina, kad renkasi moralinis agentas, trūksta jo santykio su istorinėmis aplinkybėmis nuskaidrinimo, kuris ir turėtų parodyti, kokiu laipsniu moralinis agentas yra laisvas, t. y. nepriklausomas nuo išorinių determinantų.

Taigi mes laikomės pozicijos, kad Rorty, išlaikydamas įtarumą moralės pažinimo šaltinių atžvilgiu, išlaiko nepakankamą distanciją su vienu iš savo paties moralės pažinimo šaltinių – istorine raida. Todėl itin sudėtingu uždaviniu tampa minėto santykio nustatymas, neleidžiantis iki galo perprasti Rorty laikysenos svarbaus moralės filosofijos aspekto atžvilgiu. Nors tokia laikysena nukreipta ne tik į mokslininkų, bet ir į moralės filosofų bei pačių agentų *hubris*, ir paties

žinojimo suskliaudimas eksplicitiškai išsakytas įvairiuose tekstuose („<...> negali taikytis į „darymą to, kas teisinga“, nes niekada nesužinosi, ar pataikei <...>“ (Rorty 1999: 82); „Gamta, kiek mes žinome, būtinai užaugina žinančius, kurie ją reprezentuoja, bet mes nežinome, ką Gamtai reikėtų jausti, kad mūsų reprezentacijų konvencijos tampa jai vis labiau savos, taigi, kad šiomis dienomis ji reprezentuojama adekvačiau nei praeityje“ (Rorty 2009b: 299) ir kt.), šis žinojimo suskliaudimas tampa problemiškas siekiant nusakyti atskiuro agento vaidmenį gamtos akivaizdoje.

Moralės filosofija be dorybių? Intersubjektyvumas vietoje teorijų

Kita Rorty moralės filosofijos rizika yra didelis dėmesingumas anomaliajam diskursui, jo privilegijavimas menamo „normaliojo“ atžvilgiu, kuris savo šaknis turi epistemologinėse (antifundamentistinėse) nuostatose¹⁴. Čia reikėtų prisiminti anksčiau pateiktą „netyrumo“ pavyzdį. Jeigu, kaip parodyta anksčiau, tai, kas laikyta anomaliajo diskurso dalimi (netyrumas), tampa nauja norma, kyla pavojus, kad tai, kas laikoma „seną“ norma, nebus įtraukta į diskusiją, nes šiai „pasenusiai normai“ nebegalioja anomalumui reikalingas atributas – naujumas. Taigi šiuo atveju pavyzdinė tyrumo kategorija lieka užribyje, ji netenka bet kokio moralinio (normatyvaus) statuso, kuris laiduotų visavertišką dalyvavimą socialiniame gyvenime, nors tuo pačiu metu išlaiko savo „šešėlį“, t. y. episteminių statusą, kadangi nėra išstumiamas gamtos ar nežinančios savasties. Šioje vietoje dera patikslinti, kas turima omenyje kalbant apie gamtą ir savastį. Vietoje „tyrumo“ kategorijos tikslinga įsivesti konkretesnę, pavyzdžiui, „ištikimybę“, terminą. Galima teigti, kad, viena vertus, šios kategorijos atveria gamtos mechanizmo dėsnių veikimą (tiek, kiek laikysime žmogų biologiškai determinuota būtybe), kita vertus, jos nurodo į savasties visumą, kurios (tik) dalis yra biologiškai determinuoti procesai. Nors moralinis agentas neabejotinai veikiamas šių procesų, bent koku laipsniu jis yra laisvas jiems pasiduoti arba nepasiduoti. Darytina prielaida, kad kalbėjimas apie moralę (o kartu ir pati moralės filosofija) įmanomas tiek, kiek įmanomas mąstymas apie biologiškai nedeterminuotą savasties moralinį veikimą. Kitaip sakant, „ištikimybę“ dera traktuoti ne kaip (vien) biologinę kategoriją, bet kaip principinę dorybę. Ar žinojimas, kad ištikimybė neturi jokio mokslinio pagrindo, lemia moralinio agento veiksmus? Tik tokiu atveju, jeigu jis yra mokslinis ar istorinis fundamentalistas, nepriskiriantis sau principo ir dorybės kategorijų. Čia dera prisiminti Rorty mintį apie skirtingus konkuruojančius pasakojimus, kurie reikalingi savarankiškai autokonstitucijai ir gali būti derinami tarpusavyje priklausomai nuo asmeninio „moralinio skonio“. Vis dėlto ji nėra iki galo realizuota, kadangi tokios kategorijos, kaip „tyrumas“, implicitiškai lieka „nurašomos“ vien ikišvietėjiškam religiniam metanaratyvui. Šių kategorijų neapmąstymas vulgarizuoja Rorty moralės filosofiją ir skatina kelti provokuojantį klausimą –

koku laipsniu įmanoma moralės filosofija be principinių dorybių? Šio dėmens stoka laikytina viena didžiausių Rorty moralės filosofijos silpnybių.

Pats Rorty į šį kaltinimą veikusiai atsakytų ironiškai – juk „žmonės labai lengvai atsisako savo kilnių vertybių, principų, ir daugelis jų tarpusavio santykiuose netgi gali grįžti į gyvulišką būvį“ (Kremer 2013: 68) vos tik ištikus krizei, sudrebinančiai bazinių poreikių patenkinimo galimybės. Vis dėlto būtų sudėtinga atsakyti į klausimą, kiek tvirtai galima pasikliauti žmogaus „prigimties diagnozėmis“, atliktomis orientuojantis į ribines situacijas – ar tai nėra tas pats kasdienybės (neva normalaus) diskurso subordinavimas anomalijai? Dar sudėtingiau būtų atsakyti į klausimus, kiek „ribinio gyvuliškumo“ kategorija svarbi moralės filosofijai ir ar ji pajėgi paneigti principo ir dorybės kategorijas net po „metafizikos egzorcizmo“. Įtarumas moralės šaltinių atžvilgiu atveda Rorty prie prielaidos, kad mes negalime grįsti savo požiūrio remdamiesi perskyra tarp to, kas yra išorėje, ir to, kas mūsų viduje (Rorty 1999: xviii), tegalime pasikliauti platonizmo inversija – siekti ne „pažinti gerį“, bet suprasti, kas rūpi kitiems žmonėms, ką jie mato kaip gerį (Rorty 2009a: 159), ir taip pasiekti objektyvumą – per intersubjektyvų sutarimą (Rorty 1999: 15). Būtent intersubjektyvus sutarimas Rorty tampa patikimiausiu moralės šaltiniu, turinčiu apsaugoti nuo istorinio ar kurio nors kito fundamentizmo pavojaus.

Išvados

Kantininkų ir Rorty kontroversija atveda prie išvadų, kad: a) jokia moralinė tapatybė nėra fiksuota, ji, priešingai nei kantininkų atveju, atvira transformacijai. Rorty agentas yra laisvas pasirinkti savo moralinę tapatybę, kuri nepriklauso nuo jokių esminių ir paslėptų šaltinių; b) sutikus su Rorty siūlymu panaikinti eksplacitiškai aptartą perskyrą tarp moralės ir (praktinės) išminties, išnyksta pati moralės filosofija. Taigi jo kritika kantininkams atveda prie pačios moralės filosofijos reikalingumo užklausimo.

Vis dėlto Rorty, išlaikydamas įtarumą moralės pažinimo šaltinių atžvilgiu, išlaiko nepakankamą distanciją su vienu iš savo paties moralės pažinimo šaltinių – istorine raida. Jo skirtingų konkuruojančių pasakojimų, kurie reikalingi savarankiškai autokonstitucijai ir gali būti derinami tarpusavyje priklausomai nuo asmeninio „moralinio skonio“, idėja nelaikytina iki galo realizuota, kadangi tokios kategorijos, kaip „tyrumas“, implicitiškai lieka „nurašomos“ vien ikišvietėjiškam religiniam metanaratyvui. Tai vulgarizuoja Rorty moralės filosofiją ir skatina kelti provokuojantį klausimą – koku laipsniu įmanoma moralės filosofija be principinių dorybių? Šio dėmens stoka laikytina viena didžiausių Rorty moralės filosofijos silpnybių

Agnosce

Dėkoju tarptautinės mokslinės konferencijos Revisiting Richard Rorty (2017) dalyviams, kurių idėjos ir diskusijos aptariant mano pranešimą reikšmingai padėjo rengiant ir tobulinant šį straipsnį. Už asmenines konsultacijas išskirtinės padėkos vertas konferencijos svečias Robertas Brandomas. Taip pat dėkoju prof. M. P. Šaulauskui, kuriam vadovaujant buvo parengtas mano magistro baigiamasis darbas, glaudžiai susijęs su šio straipsnio tematika.

Literatūra

- Asghari, M., 2015. Has Richard Rorty a Moral Philosophy? *Philosophical Investigations* 9 (17): 55–74.
- Banham, G., Schulting D., Hems, N., 2012. *The Continuum Companion to Kant*. New York: Continuum.
- Baranova, J., 2015. *XX amžiaus moralės filosofija: pokalbis su Kantu*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla.
- Brandom, R. B., 2000. *Rorty and His Critics*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Coombs, W. M., 2013. Contingency, Irony and Morality: A Critical Review of Rorty's Notion of the Liberal Utopia. *Humanities* 2: 313–327. <https://doi.org/10.3390/h2020313>
- Dann, G. E., 2006. *After Rorty: The Possibilities for Ethics and Religious Belief*. London: Continuum.
- Guignon, Ch., Hiley, D. R., 2003. *Richard Rorty*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holland, A. J. (ed.), 1983. *Philosophy, Its History and Historiography*. Lancaster: D. Reidel Publishing Company.
- Johnson, P., 2004. *Moral Philosophers and the Novel – A Study of Winch, Nussbaum and Rorty*. New York: Palgrave Macmillan.
- Jung, K., 2015. *Christian Ethics and Commonsense Morality – An Intuitionist Account*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315732701>
- Koopman, C., 2009. *Pragmatism as Transition: Historicity and Hope in James, Dewey, and Rorty*. New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.22439/fs.v0i10.3115>
- Kremer, A., 2013. Rorty and Democracy. *Pragmatism Today* 4 (2): 65–72.
- Margolis, J., 2014. Richard Rorty Contra Rorty and John Dewey. *European Journal of Pragmatism and American Philosophy* VI (2): 91–108. <https://doi.org/10.4000/ejpap.308>
- Pihlström, S., 2005. *Pragmatic Moral Realism: A Transcendental Defense*. Amsterdam: Rodopi.

- Purec, S., 2009. The Postmodern American Liberalism Between the Anthropological and Sociological Approach. In: *Days of Law: the Conference Proceedings*. 1 edition. Brno: Masaryk University. Prieiga per internetą: https://www.law.muni.cz/sborniky/dny_prava_2009/files/prispevky/zvysovani_konkurence/Purec_Sorin.pdf [žiūrėta 2019 m. rugsėjo 27 d.].
- Regan, E., 2010. *Theology and the Boundary Discourse of Human Rights*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Rorty, R., 2007. *Philosophy as Cultural Politics: Philosophical Papers. Volume 4*. New York: Cambridge University Press.
- Rorty, R., 2009a. *Contingency, Irony, and Solidarity*. New York: Cambridge University Press.
- Rorty, R., 2009b. *Philosophy and the Mirror of Nature*. New Jersey: Princeton University Press.
- Shapiro, I. 1990. *Political Criticism*. Berkeley: University of California Press.

Notes

- 1 Šį teiginį pagrindžia tai, kad tiesiogiai į klausimą referuojantys straipsniai, pvz., tekste minimas Asghari straipsnis, pasirodę neseniai (2015), o ankstesnėje literatūroje į klausimą taip ir neatsakyta.
- 2 Reikia paminėti, kad į šį klausimą mėginta atsakyti ir Jūratės Baranovos, nors ir netiesiogiai, jo aptarimui neskiriant atskiro teksto. Anot Baranovos, „postmodernistinė Rorty etika – radikalaus pasirinkimo etika“ (2015: 276) ar etika kaip asmenybės savikūros projektas (*ibid*, 282). Vis dėlto mes laikomės pozicijos, kad atsakymo į iškeltą klausimą paieškoms būtina kur kas išsamesnė Rorty filosofijos ir naujausių jos interpretacijų revizija.
- 3 Fundamentistinė nuostata įpareigoja tam tikrų pamatinių (atraminių) įsitikinimų pripažinimui, antifundamentistinė – priešingai, jų buvimo kritikai, užklausimui.
- 4 Deontologinė etika (gr. *δέον*, *deon* – pareiga, prievolė + gr. *-λογία*, *-logia* – mokslas) – etikos teorija, teigianti, kad poelgiai yra savaime geri arba blogi.
- 5 Šiuo atveju „absoliutizmas“ nusako požiūrį, kad gėris yra objektyvus, absoliutus, nekintantis. Svarbu pažymėti, kad deontologinė etika neprivalo būti absoliutistinė (absoliutizmui nepritaria tokie deontologinės etikos atstovai kaip W. D. Rossas).
- 6 Kaip teigia Baranova, „Rorty svarstė klausimą, ar Rawlsas – kantininkas, ar antikantininkas. Pasirodžius *Teisingumo teorijai* Rorty laikė jį kantininku, o po straipsnio *Teisingumas kaip bešališkumas: politinis, ne metafizinis* apgailestavo buvęs Rawlsui pernelyg griežtas ir skubėjo nurodyti vos ne naują Rawlso konfesinę priklausomybę“ (2015: 271). Fiksuodami Rorty vertinimo kaitą, mes priskiriame Rawlsą kantininkams.

- 7 Ir čia „naujumą“ Rorty reiškia žodyno naujumas: „Freudas į etiką įvedė visai naują žodyną. Vietoj dorybių ir ydų etikoje po Freudą kalbama apie infantilumą ar sadizmą, obsesijas ir paranoją“ (Baranova 2015: 274).
- 8 Šiam teiginiui pritartų Baranova: „Būtent Freudas, o ne Nietzsche gebėjo paneigti Kantą. Kodėl? Kantas padalijo žmogų į dvi dalis. Vieną dalį pavadino „protu“, kuri turime mes visi. Kanto etikoje skiriamės tik pojūčiais ir troškimais – tuo, kas yra akla, atsitiktina, idiosinkratiška mumyse. Freudą Rorty priešpriešino Kantui būtent todėl, kad šis įžvelgė kitą racionalumo paskirtį. Racionalumą Freudas traktavo tik kaip mechanizmą, „kuris pritaiko atsitiktinumus prie kitų atsitiktinumų“ (Baranova 2015: 274; Rorty 1989: 33), ir tai atveria kelią moraliniam reliatyvizmui.
- 9 Turima omenyje *idėjų archeologija*, būdinga postmodernaus diskurso mąstytojams ir laikytina priešinga *autentiškumo* sąvokai.
- 10 Apie tai Rorty kalba interviu žurnale *Philosophy Now*. Prieiga per internetą: https://philosophynow.org/issues/43/Richard_Rorty.
- 11 Savo straipsniuose leidinyje *London Review of Books* (Vol. 8, No. 13, 1986; Vol. 16, No. 4, 1994) Rorty kalba apie perskyros pašalinimą ir, nors peržiūrėjus esamas sistemas siūlo atsisakyti senojo žodyno, nepasiūlo naujo žodyno, galinčio įveikti esamas perskyras.
- 12 Čia ir toliau savastis (self) nurodo į subjekto tapatybės sąlygas, kurios leidžia skirti jį nuo kitų subjektų bei kalbėti apie sąmonę, agentiškumą (agency) ir kt. tapatybės (mūsų atveju – ypač moralinės tapatybės) klausimus.
- 13 Ten pat autorius eksplicitiškai teigia, kad šiuolaikiniai fundamentalistai, kalbėdami apie epistemines preferencijas, teikia pirmenybę terminui „peržiūrimumas“ (*defeasibility*), o ne „klaidingumas“ (*fallibility*).
- 14 Kaip teigia Philipas Pettitas, Rorty filosofijai priskiria dvi funkcijas: pirma, taip, kaip epistemologija „sprendžia konfliktus“ normalioje plotmėje, filosofija užtikrina, kad pokalbis tęstųsi anomalioje plotmėje bei tai, kad anomalios grupės nebūtų nutildytos, būtų išgirstos; antra, filosofija ne tik konstruoja naują anomalų diskursą, bet ir perkelia jį į praktiką, perinterpretuodama jį pagal mūsų kasdienės patirties taisykles (Holland 1983: 70).